

спрямовувалась не на концептуальне удосконалення механізмів і процедур, а на запобігання дії тих економічних, політичних, соціальних факторів, які б могли протидіяти її проведенню.

Пята Л.Л. Программно политические и нормативно правовые факторы приватизации в Украине (1991-2009рр.).

Аннотация. Рассматривается программно политические и нормативно правовые факторы приватизации в Украине, сделана научная реконструкция отечественного и зарубежного опыта изменений в средствах производства. Ключевые слова: приватизация, власть, политика, украинское общество, зарубежный опыт.

Pyata l.l. Programmatic political and normatively legal factors of privatization in Ukraine (1991-2009rr.).

Annotation. Examined programmatic political and normatively legal factors of privatization in Ukraine, the scientific reconstruction of domestic and foreign experience of changes is done in capital goods.

Keywords: *privatization, power, policy, Ukrainian society, foreign experience.*

Використана література:

1. Геєць В. Деякі порівняльні ознаки трансформаційних моделей економіки України і Росії // Економіка України. – 2005. – № 3. – С. 6-19
2. Еберггард П. Результати суспільно-економічних перетворень у Польщі та Україні // Економіка України. – 1999. – №4. – С. 84-85.
3. Завершальний етап приватизації в Україні /О.Пасхавер, Л.Верховодова, Т.Воронкова, Н.Терещенко. – К., 2003. – 203 с.
4. Ларцев В. До проблеми періодизації процесу приватизації // Економіка України. – 2000. – № 12 – С.41-49.
5. Міщенко М., Буров І. Соціальні аспекти приватизаційних процесів в Україні. – К., 1998 – 297 с.
6. Рябченко О. Приватизація підприємств в українському вимірі Х., 1999–214 с.
7. Українська приватизація: плюси і мінуси / під. ред. О. Пасхавера. – К., 2001 – 210 с.
8. Шкільняк М., Ларіна Я. Трансформація відносин власності в перехідній економіці України (на прикладі промисловості): Монографія – К., – 2005, – 258 с.

Дробот І.І., Якименко С. В.

АГРАРНЕ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ У ДОКОЛГОСПНИЙ ПЕРІОД ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА СЕЛІ (1920 РР.)

Аналізуються міграційні процеси, зокрема, переселення українців на малоземельні території Сибіру і Далекого Сходу в 1920 роках.

Ключові слова: *міграційні процеси, українське село, аграрне перенаселення.*

Анализируются миграционные процессы, в частности, переселение украинцев на малоземельные территории Сибири и Дальнего Востока в 1920 годах.

Ключевые слова: *миграционные процессы, украинское село, аграрное перенаселение.*

The migration process, in particular, the resettlement of Ukrainians to land-hungry in Siberia and the Far East in 1920-s are analyzed.

Key words: migration, a Ukrainian village, rural overpopulation.

Міграційні процеси – це невід’ємна складова історії людства. В більшості випадків, передумовою їхнього виникнення стають економічні причини. Категорія населення, що найбільше прив’язані до місцевості, до землі – землероби, але і їх часом захоплює переселенська хвиля. Аграрне переселення і викликані ним міграційні процеси в Україні почалися ще в кінці XIX ст.

Складне економічне становище в українському селі сприяло тому, що люди все активніше мігрували до східних окраїн Російської імперії. Відтік сільського населення не припинився, а то навіть посилювався і у XX ст. Актуальною ця проблема є і зараз в наші часи, тож природно, що вона цікавить і теоретиків, і практиків. Дослідження даної теми дозволить краще зрозуміти сучасні реалії.

Гостроту соціальної напруги, викликана аграрним перенаселенням, царський уряд сповна відчув, в часи революційних подій 1905 року. Щоб знизити соціальну напругу, було на державному рівні організовано переселення селян на вільні казенні землі. Проте бурхливі зміни в політичній системі в 1917-1920 рр. призупинили процес. “Переселенський рух меншав за перших років революції не тільки з причин залізничної розрухи, а також тому, що головні кадри селянства, які йшли на переселення – малоземельні і безземельні були наділені землею, або сподівались дістати землю за місцем перебування” [21, 70]. Тож в перші роки непу державних структур, що займалися переселенням, не відновили, а отже, не було системного обліку цього процесу. Матеріали, що могли б пролити світло на ці події, зберігаються в архівах багатьох республік колишнього Радянського Союзу. Через це дослідники досі не змогли вивчити їх системно. До нині тема переселенського руху в роки непу опрацьована недостатньо, хоча, звісно, не залишилася поза увагою науковців. В аграрній країні, якою був СРСР на початку 20-х років, становище сільського господарства, його продуктивність, впливали на економіку і перспективи розвитку держави в цілому, тож будь-які значні зміни в цьому секторі, в тому числі аграрне переселення і рух самовольців, було необхідно контролювати. Тому в квітні 1922 року заснували Науково-дослідний колонізаційний інститут, завданням якого було вивчення питання планового переселення та форми його проведення. Зокрема, досліджувалися проблеми міграції малоземельних селян в регіони Сибіру та Далекого Сходу. За справу взялися вчені-економісти, спеціалісти з сільського господарства, партійні та державні органи влади [12, 66].

Проблеми міграції селян висвітлені і у відповідній літературі. Важливим джерелом інформації є статистичні збірники (наприклад, “Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України” [2], “Сельское хозяйство Украины” [15]). Вчені почали досліджувати економіку індивідуального сільського господарства часів непу ще у 20-ті роки. Яскравим прикладом цього є стаття Ф. Попова “Проблема аграрної перенаселеності та шляхи розвитку народного господарства УСРР” [12]. Гуревич М.В. “Состояние сельского хозяйства Украины в 1922-23 сельскохозяйственном году” [1] “Соціалістичне будівництво в сільському господарстві. Цифрові матеріали до доповіді В.Я. Чубаря та О.Г. Шліхтера на IV сесіях ВУЦВК [16]. Тему переселення селян у масштабі Радянського Союзу висвітлив М.Платунов у своїй праці “Переселенческая политика

советского государства и ее осуществление в СССР /1917 – июнь 1941г./” [11]. Значну увагу стану селянського господарства в Україні за часів непу приділив В.В. Калініченко. Зокрема, вона розкривається у його монографії “Селянське господарство України в період непу (історико-економічне дослідження)” [7]. Ця ж проблема досліджена і П. Саблуком у праці “Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє” [14].

Проте всі ці праці не висвітлюють у повній мірі питання, що є метою нашого дослідження, а саме – переселенські рухи з УРСР у доколгоспний період та їх причини.

Під визначенням терміну “аграрне перенаселення” маємо розуміти “відсутність можливості певної частини населення забезпечити необхідний мінімум достатку для своєї родини із сімейної ділянки землі. Характерним його проявом є роботи по найму, відхід до міста, а також міграції населення, частина якого назавжди покидає історичну батьківщину” [5, 32]. На початок 1921 року в УРСР налічувалось 4147 тис селянських дворів [6; 36]. Так, родина з п’яти чоловік при мінімальній річній потребі зерна на одного їдця 27,5 пуд. (з них 5,4 для посіву наступного року, 5,1 на утримання худоби і 17 для безпосереднього харчування) повинна виробляти 137, 5 пуд зернових для чого необхідно при врожаї 48,3 пуд. з десятини засівати 2,85 дес. [15, 40]. Такої високої врожайності практично не зустрічалась. Продуктивність земельної ділянки в 20-х роках була такою, що лише родини, які володіли земельними ділянками у 6 десятин і більше, могли жити більш-менш пристойно. В 1926 р в Україні було 67,4% ділянок, менших, ніж 6 десятин на двір, в тому числі 12,8% малозабезпечених землею (менше 1-2 десятини на двір) [1;18]. Із розділених після революції 1875 тис. десятин земель поміщиків і заможного населення на потреби сільського населення було виділено близько 1500 тис. десятин [12; 71]. Перерозподіл землі проблеми не вирішив, близько 13% родин мали зовсім незадовільний рівень забезпечення землею. Надлишок робочих рук став проблемою не тільки царського уряду, а й радянської держави [3; 18]. Більшовики прийшли до влади, використовуючи незадоволення населення в тому числі невирішеність аграрного питання попередніх урядів і активно використовуючи лозунги зрівняльного розподілу, обіцянки кращого життя. Безсумніву, наділення землею безземельних і малоземельних було важливим з політичної точки зору. Короткі, вибіркові переписи 1922, 1923, 1924 роках мали на меті дещо прояснити ту ситуацію в країні, яку отримали більшовики. Для полегшення обрахунку економісти наркомзему взяли за достатню норму забезпечення одну десятину оброблюваної землі на одного їдця. Звичайно для більш об’єктивного результату необхідно апелювати такими даними як середня врожайність, кліматичні умови, трудозатратність і т.д. Але в тодішніх умовах це було неможливо. Отже, до обліку потрапили ті господарства, які мають на одну десятину більш як одну особу та від однієї до трьох десятин на чотири, шість і особливо сім осіб. Таких господарств на Україні за переписом 1924 року нараховувалось 260 тисяч. Особливо гостро проблема малоземелля виявила себе у Лісостепових губерніях та Поліссі, де знаходилась абсолютна більшість такого типу господарств, а саме 201 тисяча [18].

В цих умовах селяни змушені шукати додаткових джерел для існування. Особливо популярними були сезонні промисли. Якщо брати в розрахунок що в середньому на двір припадало 5,2 їдці, а дорослого працюючого населення 2,4 особи то нараховувалась солідна армія вільних робочих рук у 800 тис чоловік. До армії додавались за декретом від 26 лютого 1920р. Раднаркому УРСР “Про забезпечення господарств червоноармійців землею, оранкою,

посівом та уборкою полів.” Згідно з його положеннями сім’ї військових, залізничників, працівників водного транспорту, які не порвали зв’язків із селом включалися до списків першочергового одержання ділянок [2, 36]. Для аграрно відсталих країн характерна висока народжуваність Крім того, після війни, з поверненням чоловіків з фронту відбувається демографічний вибух. Так за даними на 1923 р. по Полтавській губернії природний приріст становив 55130 чоловік, Житомирській – 161714, Чернігівській – 39569, Київській – 1698 [19]. Враховуючи, що в повоєнні роки у найбільш перенаселеному Лісостепу за підрахунками економістів наркомзему становив 265 тис. душ. Перехід до непу відбувався в обстановці економічної, фінансової нестабільності, яку в той час називали розрухою [20].

Але, в першу чергу, в післявоєнний період потрібно було будь-що відновити продовольчий баланс країни. Вочевидь, політика воєнного комунізму загаяла економіку в глухий кут і потрібно було шукати інші підходи в аграрній політиці. Цей сектор економіки довелося відновлювати із вкрай невігідних стартових умов. Після військових дій насінневі станції, конезаводи, злучні пункти, заводи з переробки сільгосппродукції були розорені. Потрібно було боротися з епідеміями хвороб тварин: коростою, сапом, ящуром, свинячою чумкою і т.д., що в умовах занепаду ветеринарії стали поширеним явищем. Не були повернуті селянам коні, вози, збруя, які реквізували до армій різних воюючих сторін. В господарствах були вимушені використовувати корів як тяглову силу.

Більшовицька політика дійсно сприяла зрівняльному розподілу. Це підтверджувалось у резолюції ЦК РКП(б) “Про радянську владу в Україні”, де визначались основні принципи аграрної політики на території Республіки. Передбачалась повна ліквідація поміщицьких володінь, передача землі безземельним і малоземельним селянам [8, 36]. І дійсно, якщо поглянути на дані таблиці №1, то можна зробити висновки про збільшення землекористування серед господарств з малим і середнім достатком.

Групування селянських господарств України відповідно до розміру посіву 1917 – 1923 р. [4]

Таблиця №1

Господарства	1917	1923	зміни
Безпосівні господарства	15,95	3,17	-12,76
3 посівом до 1 дес.	16,18	13,17	-3,01
1-2 дес.	17,14	24,57	+7,43
2-3 дес.	12,21	20,28	+8,07
Всього	45,53	58,02	+12,49
3 посівом 3-4 дес.	8,47	12,98	+4,51
4-6 дес.	10,53	13,41	+2,88
6-9 дес.	7,98	7,56	-0,42
Всього	26,98	33,95	+6,97
3 посівом 9-15 дес.	6,4	3,84	-2,56
Більше 15 дес	5,4	1,02	-4,12
Всього	11,54	4,86	-6,68

З таблиці видно що найбільше виграли дрібні і середні господарства і то, не відразу після приходу радянської влади. Дуже часто бідняки отримавши господарство здавали його в оренду більш заможним селянам. Найбільшу допомогу вони отримали лише у 1923р. В цілому у результаті такої діяльності додаткові наділи мали близько 60% дворів [16, 3]. І навіть після цього чисельність дворів з 1-2 дес. посіву була значною. Від 50 до 84% родин не

мали робочої худоби, а 41-90% реманенту [1, 12] Тож хоча наділи посівних селянських господарств за рахунок перерозподілу землі дещо збільшилися та обробити ці землі селяни не змогли. Наклався на цей фактор і природний чинник – посуха, врожай основних культур виявився мізерним. У 1921 р. втрати врожаю становили від 47,7% до 69,0% від середньостатистичного. [17; 58]. Економіка села все більше ставала схожою на натуральне господарство. Самі комуністи розглядали переділ не як вихід з економічної кризи, скоріше як політичну поступку для загравання з населенням: “Поділ гарний тільки для початку, – говорив В.І. Ленін. – Він повинен показати, що земля відходить від поміщиків, що вона переходить до села. Але цього не досить. Вихід тільки в громадському обробітку землі” [9].

8-16 березня 1921 р. X з'їзд РКП(б) ухвалив курс непу, який дозволив змінити воєнно-комуністичні форми податку на контрольовані владою принципи ринкової економіки. В цих рамках стали можливими елементи госпрозрахунку, товарно-грошових відносин, кредитування, оренди, кооперації. Крім того, розміри податків стали більш прийнятними, а приватна ініціатива уможливилась. Щоправда, на той час держава практично нічого не дала сільгоспвиробникам, окрім приватної ініціативи. Кошторис Наркомзему УРСР у 1921-1922 рр. склав всього 2, 68% від загального бюджету України. Враховуючи, що Україна – на три чверті країна аграрна, зрозуміло, що ця сума просто мізерна. До того ж радянська влада податками практично обкрадала село. До цієї роботи залучили комнезами. Утворені під час громадянської війни (у травні 1920 року) для потреб продрозверстки, в нових умовах комнезами не зникли, а стали головною опорою влади. Вони суттєво впливали на соціально-економічну ситуацію на селі. При заміні продрозверстки продподатком передбачалось, що податок буде зменшуватись, а необхідну державі сільгосппродукцію буде отримано шляхом її обміну на промислову продукцію.

Насправді абсолютний обсяг продподатку зростав: якщо у 1921-22 рр. він становив – 82 млн. пудів, то у 1922-23 рр. – 91 млн. пудів, а у 1923-24 – 178 млн. пудів [15; 26]. Крім продовольчого, існували й інші види податків: подвірний, гужовий, обов'язкові страхові внески. В 1923 р. держава, як монополіст на промислову продукцію, у 2-3 рази збільшила ціни на неї, в той час, як у сільськогосподарському секторі ціни залишилися без змін. Як результат, селяни, які володіли землею в обсязі менше трьох десятин на сім'ю (а таких налічувалося більше половини [7; 219]), не мали продовольчого надлишку. Земельні наділи розміром від трьох до дев'яти десятин могли дати незначний запас, і лише селяни, які обробляли 9 і більше десятин землі – мали надлишки для продажу на ринку. За таких умов селяни протягом 20-х років так і не змогли досягти дореволюційного рівня забезпечення необхідною технікою: плугами, сівалками, жниварками, молотарками, віялками [7; 187].

В умовах недофінансування сільського господарства та переробної галузі, що могла б стимулювати потребу в технічних культурах, а значить у сівозмiнах, в ситуації, коли накопичення капіталу в селі обмежувалось прогресивним податком на доходи, кризові явища в сільському господарстві були неминучими. Невеликі наділи землі, архаїчні технології землеробства (трипілля займало до 42% ріллі) [7; 206], відсутність сівозмiн – не сприяли розвитку аграрного сектора в цілому. “Надлишок населення” у кількості 5 мільйонів осіб в українському селі виявлявся саме в таких умовах [21, 13]. Неминучу соціальну напругу дещо знижувала ідея переселення на вільні землі Сходу. До цієї думки схилилися соціально активні люди, які готові були долати труднощі заради мети.

“Самоволець являє собою в повній мірі сталий в побутовому і економічному сенсі тип, який визначає свої дії рядом господарських ознак” [10; 119]. Таку загальну характеристику самовольцям дали у місцях розселення. Центральні органи влади СРСР використовували проблему стихійного переселення для вирішення державних стратегічних задач і особливих заперечень проти переселень не мали. “Ми знаємо, що ніякими адміністративними заходами, ніякою військовою силою жодна держава не в змозі втримати свої володіння, якщо в основі не лежить міцна економічна база” [13].

Радянське керівництво добре розуміло, що реформування села задля того, щоб надати йому “соціалістичне обличчя” за допомогою дрібнотоварного виробника – не найефективніший шлях. Проте і повністю відмовитися від ідеологічних засад влада не могла, тож обмежила землекористування. Саме в цьому проявився “побічний ефект” такої політики.

Мінц Л.Е. вивчив витрати праці в селянських господарствах України. Результати своїх досліджень він подав у вигляді таблиці, в якій відображена частина витрат праці в людиноднях у господарствах (див табл. №2) [7, 284]:

Таблиця №2

Показник	Посівні групи, дес..						
	До 2	2-4	4-6	6-8	8-10	10-16	Понад 16
На одну дес. посіву По Україні (крім степу)	47,8	37,6	32,9	32,2	31,1	23,8	18,0

Дана таблиця яскраво ілюструє вираз Олександра Чаянова, що дрібне господарство є найбільш “трудопоглинаючим”. Чітко прослідковується динаміка збільшення питомої ваги трудозатрат із зменшенням землезабезпечення. “За 1924-27 рр. в УРСР судово-земельні комісії розглянули 24,5 тис справ на володіння земельних “лишків”. Конфісковано було 501,4 тис. дес. Землі” [14, 102].

Цими діями влада фактично множила дрібні “трудопоглинаючі” господарства, внаслідок чого помітно гальмувався переселенський рух. До революції “були роки, коли рух переселенців доходив до 800000 душ”. Частка українських переселенців складала від 40 до 50% [12, 5] переселенців колишньої Росії. У часи непу Україну залишили 1031 тис селян [7, 56]. “Відплив надлишкового населення шляхом переселення навіть при відносно великих затратах на цю справу не досягав ніколи розміру природного росту населення” [22, 49].

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що за умов тодішнього розвитку агрономії, сільгосптехніки, відсутності розвинутої промисловості в містах, яка б могла поглинути вільні робочі руки, нестачі навчальних закладів для підготовки кваліфікованих кадрів, міграційний рух був лише віддушиною в умовах аграрного перенаселення. Принципово він проблему не вирішував. Проте переселення українців на малоземельні території Сибіру і Далекого Сходу забезпечувало створення передумов економічної бази для майбутньої індустріалізації цього краю. Таким чином наші земляки зробили свій внесок в економіку окраєнних земель колись єдинної держави.

Використана література:

1. Гуревич, М.В. Состояние сельского хозяйства Украины в 1922 – 1923 сельскохозяйственного году, [Текст]: / М.В. Гуревич; из-во ЦСУ УССР. – Х., 1924. – 26 с.
2. Збірник декретів інструкцій та наказів по Народному комісаріатові земельних справ до 1 серпня 1920 р. [Текст]: Харків – Полтава, Всеукраїдав 1920. – 78 с.
3. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України [Текст]: статистич. сб. – Харків, 1920. – Рік перший. – 67 с.
4. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України [Текст]: статистич. сб. Видавництво ЦСУ УРСР – Харків, 1929. – Рік перший. – 163 с.
5. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ред кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. Думка, 2003. – Т. 3: Е-Й. – 2005. – 672 с.
6. Калиниченко, В.В. Крестьянское хозяйство Украины на кануне перехода Советской страны к нэпу [Текст] / В.В. Калиниченко // Вестн. Харьк. ун-та: сб. науч. трудов. – Харьков. – 1986. – С. 28 – 56.
7. Калініченко, В.В. Селянське господарство України в період непу (історико-економічне дослідження) [Текст] / В.В. Калініченко; – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
8. КПРС в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Переклад з сьомого російського видання. Ч. I. К., Держполітвидав УРСР, 1954. – 781 с.
9. Ленін В.І. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти центральних губерній 8 листопада 1918 р. – Повне зібрання творів т.37 С 167-174.
10. Новицкий, И.Б. Движение в Сибкрай переселенцев-самовольцев [Текст] / И.Б. Новицкий // Вестник землеустройства и переселения, 1928.-Кн. VI- С. 116-119.
11. Платунов, Н.Н. Переселенческая политика и ее осуществление в СССР (1917-июнь 1941 г) [Текст] / Н.Н. Платунов; Изд-во Томск университета. – Томск, 1976. – 283 с.
12. Попов, Ф. Проблема аграрної перенаселеності та шляхи розвитку народного господарства УСРР: [Текст] / Ф.Попов // Більшовик України. – 1928. – № 21. – 31 грудня. – С. 64–76.
13. Російський державний архів економіки. Ф. 5675. – Оп.1. – Од. сх. – 2. – Арк. 14.
14. Саблук, П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє (науково-популярні нариси в трьох томах, Т.1) [Текст] / П. Саблук; Ін-т аграрної економіки. – К, 2001. – 432 с.
15. Сельское хозяйство Украины: [Текст]: стат. справочник. / НКЗ УССР. – Х., 1923. – 152 с.
16. Соціалітичне будівництво в сільському осподарстві. Цифрові матеріали до доповіді В.Я. Чубаря та О.Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК. Х., Вид-во Наркомзему УРСР. – 1928. – 66 с.
17. Ставровський, Я. До питання про недостатнє використання робочої худоби в дрібних селянських господарствах [Текст] / Я. Ставровський // Вісн. статистики України. – 1929. – №1. – С. 54 – 60.
18. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО) Ф.27. – Оп. 6. – Од. сх. – 639. – Арк. 291.
19. ЦДАВО Ф.27. – Оп. 1. – Од. сх. – 1422. – Арк. 288
20. ЦДАВО Ф.27. – Оп. 6. – Од. сх. – 646. – Арк. 34
21. Якименко, М.А. Переселення селян як метод боротьби радянської влади з аграрним перенаселенням в Україні напередодні голодомору 1932-1933 рр. [Текст]: матеріали конф. до 70-річчя голодомору в Україні 1932-1933 роки / [редкол.: Нестуля О.О. та ін.]. – Полтава, 2002. – 112 с.
22. Ямзин И. Переселенческая проблема СССР в условиях текущего момента. / И.Ямзин // Вестник землеустройства и переселения, 1927. – Кн. I- – С.49-59.